

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı: Van Özel Sayısı
Issue: Van Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 559-578

**Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında
Van'da Reşik (Ayakkabı) Yapma Geleneği***
*Tradition of Making Reşik (Shoes) in
Van in the Context of Intangible Cultural Heritage*

• Harun ARVAS*

Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van/Türkiye.
PhD Student, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Literature, Department of Turkish Language and Literature, Van / Turkey.
arvasiharun65@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0459-4857

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

02/01/2021

Kabul Tarihi / Date Accepted:

08/02/2021

Yayın Tarihi / Date Published:

20/04/2021

Atrf: Arvas, H. (2021). Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Van'da Reşik (Ayakkabı) Yapma Geleneği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, 559-578

Citation: Arvas, H. (2021). Tradition of Making Reşik (Shoes) in Van in the Context of Intangible Cultural Heritage. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Van Special Issue, 559-578

Öz

Kullanıldığı alanlara göre farklı şekillerde tanımlanan kültür; tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmak ve sonraki nesillere aktarmak için kullanılan değerlerin tümü şeklinde tanımlanır. Somut olmayan kültürel miras terimi, “somut kültürel miras” çalışmalarının doğal bir sonucu olarak UNESCO’nun “kültür varlıklarının korunması” için yürüttüğü programlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda somut olmayan kültürel miras toplulukların kimi durumda grupların kimi durumda ise bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımlayabildikleri uygulamalar, anlatımlar, bilgiler, temsiller, ritüeller ve bunlara ilişkin inanışların tümünü içerisinde barındırmaktadır. İnsanlık tarihinin bütün yaşamına tanıklık etmiş kadim Anadolu çok zengin bir tarihe ve geleneksel bir kültürel mirasa sahiptir. Bu kültürel mirasın önemli kollarından biri de geleneksel ayakkabıcılıktır. Van, geleneksel ayakkabıcılık üretiminin önemli taşıyıcılarından. Van’ın kültürel dokusunun somut bir örneği olan Van’ın yöresel ayakkabısı olan Reşiğin ayakkabı yapım konusu ele alınmıştır. Van’da geçmişi çok eskilere dayanan ve Van’ın kültürel bir değeri olan Reşik (ayakkabı) yapma geleneği, bu geleneğin aktarımı ve geleceğe nasıl taşınması, özellikleri, reşiğin tarihi ve hikayesi ele alınmıştır. Araştırma kapsamında Van’da reşiğin tek üreticisi olan Mecit Emen’in atölyesine gidilerek konu ile ilgili görüşmeler yapılmış, reşiğin yapımında kullanılan malzemeler ve yapım aşamaları fotoğraflarla ve video çekimleriyle belgelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, reşik, Van, somut olmayan kültürel miras, gelenek.

* Bu çalışmada, kaynak kişilerle yapılan görüşmeler 2019 yılında gerçekleştirildiğinden Etik Kurul Raporu gerektirmemektedir.

Abstract

Culture is defined in different ways according to the areas where it is used; The material and spiritual values created in the process of historical and social development are defined as all of the values used to create and transfer them to the next generations. As a matter of fact, societies take over their belief systems, social practices, norms, rituals, traditions and customs from past generations and shape them with a common cultural memory and transfer them to future generations. The term of intangible cultural heritage emerged as a result of the programs carried out by Unesco for “protection of cultural assets” as a natural result of “concrete cultural heritage” studies. In this context, intangible cultural heritage includes all the practices, narratives, information, representations, rituals and beliefs related to them, in some cases, in groups and in others, as part of individuals' cultural heritage. Therefore, the elements that constitute the intangible cultural heritage act as a powerful bridge between the past and the future, uniting the societies living on earth in a cultural pot. Ancient Anatolia, which has witnessed the entire life of human history, has a very rich history and a traditional cultural heritage. One of the important branches of this cultural heritage is traditional shoemaking. Van is one of the important carriers of traditional shoemaking production. The subject of making Reşik (shoe), which is a concrete example of the cultural texture of Van, is the local shoe of Van. In Van, the tradition of making Reşik (shoes), which has a long history and is a cultural value of Van, the transfer of this tradition and how it is carried to the future, its characteristics, the history and history of the maturity are discussed. Within the scope of the research, Mecit master, who is the only producer of adult in Van, went to the workshop of the master, and discussions were held on the subject, and the materials and production stages used in the production of the paste were documented with photographs and video footage. The study has been completed in the light of the data obtained.

Keywords: Culture, reşik (shoes), Van, intangible cultural heritage, tradition.

Giriş

Somut olmayan kültürel mirasın taşıyıcısı olan “kültür” sözcüğü literatürümüze, Fransızca “culture” kelimesinin karşılığı olarak girmiştir. Kökü ise Latince “cultura”dır. “Colera” kelime kökünden türemiştir. Anlamı ise; çevirmek, döndürmek, toprağı alt üst etmek, bakım göstermek gibi farklı anlamlar taşımaktadır. Başlangıçta Latince olan bu kelime sadece tarla, toprak anlamları taşımaktadır, dolayısıyla kelime İngilizce’de “agriculture” yani tarım olarak kullanılmaktadır.” (Çakır, 2010: 32) Kültür, toplumların ve grupların tecrübelerini, inançlarını, sanat anlayışlarını, ahlaki ve hukuksal normlarını, adet ve gelenekleri ile sosyal bir varlık olarak tüm değerlerini içeren bir kavramdır. Bir toplumun taşıdığı tüm değerleri ve ortaya koyduğu tüm eserleri kapsar. Kültür tanımında “değer” ve “eser” kavramları oldukça önemlidir. Buna göre diyebiliriz ki kültür, bir

toplumun sahip olduğu değerler ve ortaya koyduğu eserler bütünüdür. Bu tanım kültürün içinde barındırdığı tüm maddi (somut) ve manevi (soyut) unsurları kapsayan geniş bir içeriğe sahiptir (Aktan & Tutar, 2007: 3). Kültürel miras ise geçmişten miras alınan ve değişik gerekçelerle geleceğe miras bırakılmak istenen, fiziksel olarak varlığı olan ve insanlar tarafından yapılmış her türlü eserler ile bir topluma ait değerler bütünüdür (Can, 2009: 3).

“Somut olmayan kültürel miras” terimi, “somut kültürel miras” çalışmalarının doğal bir sonucu olarak kısa adı UNESCO’nun “kültür varlıklarının korunması” için yürüttüğü programlar sırasında doğmuştur. Bu terimin ortaya çıkışının Türkiye’nin de içinde bulunduğu 20 ülke tarafından 1946 yılında kurulan UNESCO’nun 70 yıla yaklaşan tarihi kadar uzun bir arayış dönemi ve öyküsü vardır. Bu uzun öykünün en önemli satırbaşlarından birini UNESCO Genel Kurulu’nda 16 Kasım 1972 tarihinde kabul edilen Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi oluşturmaktadır. Türkiye’nin 1983 yılında taraf olduğu bu sözleşme, amaç ve ilkeleri bakımından tarihi yapıları, sit alanlarını ve doğal çevreyi korumaya yönelik çalışmalar yürütmüş ve insanlığın binlerce yılda meydana getirdiği somut kültürel yapıları ve bu yapıların içinde yer aldığı doğal çevreyi korunması gereken kültürel miras olarak tanılamıştır (Oğuz, 2018: 57).

Somut olmayan kültürel mirasın çok boyutlu ifadesi bir yandan insanların ve insan topluluklarının kültürel kimliklerinin ana kaynaklarından bir kısmını oluştururken, öte yandan da tüm insanlığın paylaştığı ortak bir servettir. Bu mirasın kökleri yerel tarihlerin ve doğal çevrelerin derinliklerine uzanır ve diğer öğelerin yanı sıra, bir o kadar çeşitli dünya görüşünü yansıtan çok sayıda dilde ifade bulur (Artun, 2015: 455). Bilindiği gibi UNESCO’nun 17 Ekim 2003 tarihinde kabul ettiği, Türkiye’nin de 27 Mart 2006 tarihinde resmen taraf olduğu “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”nin önemli amaçlarından biri, “bu mirasın önemi konusunda yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde duyarlılığı ve farkındalığı artırmaktır” (Kutlu, 2009: 13).

Sözleşmenin amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Somut olmayan kültürel mirası korumak;
- İlgili toplulukların, grupların ve bireylerin somut olmayan kültürel mirasına saygı göstermek;
- Somut olmayan kültürel mirasın önemi konusunda yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde duyarlılığı artırmak ve karşılıklı değerbilirliği sağlamak;
- Uluslararası işbirliği ve yardımlaşmayı sağlamak (Oğuz, 2018: 121).

Türkiye, somut olmayan kültürel miras bağlamında önemli unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Bu örnekleri zengin ve canlı dinamizmiyle yaşatan iller arasında Van önemli yer tutar. Geleneksel sanatlar Van'da tüm teknolojik gelişmelere rağmen hâla varlığını koruyan güzide değerler arasında yer alır. Bu kültürel değerlerden biri de tamamen doğal malzemeler kullanılarak keçi kılından yapılan geleneksel ve yöresel Van ayakkabısı olan reşıktir. Çalışmada Van'ın somut kültürel değerleri arasında yer alan Reşiğin (ayakkabı) yapımı, yapımında kullanılan malzemeler, tarihi, hikayesi, geleneğin aktarımı tanıtılıp değerlendirilmiştir.

1. Van'da Reşik (Ayakkabı) Yapma Geleneği

1.1. Reşik

El sanatları ve zanaatlar, insanoğlunun yaşam mücadelesine başladığı en erken dönemlerde ortaya çıkmış, onun tarih içindeki ilerlemesine eşlik etmiş, zaman içinde toplumların ihtiyaç ve estetik anlayışı ile biçimlenerek bugünlere ulaşmıştır. Bu örnekler, üretildikleri toplumların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını, estetik anlayışını, yaşam biçimlerini ve inançlarını ortaya koyan kültürel öğelerdir. El sanatları ve zanaatlar; halı-kilim dokumacılığı, çorapçılık, bastonculuk, kaşıkcılık, dericilik, saraçlık, bakırcılık, ayrıca cam, seramik ve çini gibi çok geniş bir alana yayılır. (Güzel ve Oskay, 270) El sanatları bir toplumun yaşam tarzını ve kültürünü yansıtan öğelerdir. Bu öğelerden bir tanesi de geleneksel ayakkabıcılıktır. Ayakkabı dış çevreden ayağı koruyan aynı zamanda giyimi tamamlayan bir unsurdur. (Sökmen ve Balkanal, 2018: 383) Geçmişten günümüze Anadolu'da birçok yörede, ilde geleneksel ayakkabıcılık önemli bir sanat dalı olmuştur. Van da bu geleneği sürdüren önemli bir şehirdir.

Van'ın yöresel ayakkabısı olan reşik, keçi kılı ve kendirden yapılan bir ayakkabıdır. Ham maddesi olan keçi kılı, Iğdır ve çevre illerdeki göçerler tarafından elle dokunup kumaş haline getirilir. Bu kumaşlar Van'da Mecit ustanın elleriyle işlenerek ayakkabı halini alıyor. Reşik çocuk, bayan ve erkekler için ayrı ayrı tasarlanır. Genellikle her numaraya göre yapılan ayakkabı kadınlarda babet tarzı erkeklerde ise klasik modellerde yapılır. Reşikte birçok motif, desen, nakış ve yöreye has özellikler doğal olarak koyun yününden yapılan iplerle elle ve makine yardımıyla işlenir. Geçmiş çok eskiye dayanan reşiğe işlenen motif ve nakışlar çeşitlilik gösterir. Hayat ağacı, hayat güneşi, Urartu motifleri, Van yöresine has halı ve kilim motifleri, Van yöresine has kültürel yapı ve dokular (Van, kalesi, Van kedisi, Akdamar Adası, Van Gölü vb.) ve modern desenler işlenir. Kendisiyle görüştüğümüz Emen, reşikten şöyle bahseder: “Reşik Iğdır ve Ağrı

Doğu Bayezit'teki Koçerler tarafından elle örülüp bize gönderilen keçi kollarından yapılan Van'a has yöresel bir ayakkabıdır. Yaklaşık 600 yıllık bir geçmişe sahip olan reşik, tamamen el emeğiyle yapılır. İsminin reşik olmasının sebebi siyah (reş) olan keçi kollarından dokunan kumaştan almasıdır. Reşik, yöre insanı tarafından yaklaşık 100 yıl öncesine kadar günlük hayatta yaygın olarak kullanılmaktaydı. Zamanla fabrikasyon türü ürünlerin çoğalmasıyla kullanımı azalan bu kültürel gelenek bugüne kadar varlığını koruyarak gelmiştir." (KK1) Van'ın kültürel dokusunun bir ürünü olan reşiğin yapımı oldukça zahmetli ve uzun bir zaman almaktadır.

Keçi kılı ve kendirden yapılan yaklaşık 600 yıllık geçmişe sahip yöresel bir ayakkabı olan reşik, Van'da sadece birkaç ustanın elinden hayat buluyor. Van'da reşik yapma geleneğinin son temsilcilerinden olan Mecit Emen, reşiğin tarihi hakkında şu bilgiye yer verir:

"Reşiğin tarihi hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Fakat yapılan araştırma ve çeşitli görüşmeler neticesinde tarihinin yaklaşık olarak 500-600 yıl öncesine dayandığı yöre halkı tarafından belirtilir. 100 yıl öncesine kadar da yöre insanı tarafından kullanılan bir ayakkabıydı. Geçen zamanla beraber kullanımı azalmış ve günümüze kadar varlığını koruyarak gelmiştir. Belirttiğimiz tarihlerden önce kullanılıp kullanılmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Urartular başta olmak üzere Van'da yaşayan çeşitli medeniyetler tarafından kullanılmıştır. Her medeniyet Van'a çeşitli kültürel hediyeler bırakmıştır. Bu bırakılan değerli kültürel hediyelerden biri de reşik ayakkabısıdır. Keçi kılından yapılmış bir armağan, bir kültürel hediye. Eskiden insanlar hazır ayakkabı bulamıyordu. Kendi imkanlarıyla çarık tarzı ayakkabılar yaparlardı. O zamanın insanı sadece ayakkabı değil diğer ihtiyaçlarını da kendileri üretiyorlardı. Kazak, elbise vb. ürünler bunlardan bazılarıdır. Reşik de yöre insanının keçi kollarından yaptıkları ve bir kültür haline getirdikleri bir gelenektir. Zamanla anne ve babalarımız bunu yapıp bir meslek haline getirmiş. Zamanla reşik bir pazar haline gelmiş. Bu pazarla beraber reşik geleneği de bugüne kadar gelmiştir. 100 yıl öncesine kadar yöre insanı tarafından çok canlı bir şekilde kullanılmıştır. Zamanla teknolojinin gelişmesiyle bu gelenek de zayıflamıştır. Bizde bu somut ve geleneksel varlığımızı sürdürmeye ve yaşatmaya çalışıyoruz. Anadolu'da böyle geleneksel ürünleri ve değerleri yaşatan yöreler azaldığı için biz bunu tüm zorluklara rağmen üretmeye ve gelecek nesillere miras olarak bırakmaya çalışacağız (KK1).

1.2. Reşik Yapımında Kullanılan Malzemeler

Yaklaşık olarak 600 yıllık bir geçmişe sahip olan reşiğin yapımında çeşitli malzemeler kullanılmaktadır. Van'ın kültürel dokusunu oluşturan geleneksel el sanatlarından olan reşiğin ana malzemesi keçi kılı ve kendirdir. Keçi kılları, Iğdır ve çevre illerde yaylarda yaşayan Koçerlerin elle dokuyup reşik yapımına hazır hale getirdikleri bir malzemedir. Kıllar halı gibi çok sıkı bir şekilde elle dokunur adeta kumaş haline getirilir. Ardından balya ve koni şekline getirilen bu dokumalar atölyeye gönderilir. Van'da sadece bir yerde üretilen ve sadece iki ustanın eliyle hayat bulan Van'ın yöresel ayakkabısı reşik, İpekyolu ilçesi Bahçıvan Mahallesi Yeni Çarşı sokakta üretiliyor. Reşiğin yapımında kullanılan malzemeler arasında keçi kılı ve kendir, kök boya, doğal ve renkli yün ipler, mukavva şablon, çivi, iğne, danalya, makas vb. malzemeler sıralanabilir.

1.2.1. Keçi Kılı ve Kendir¹

Reşiğin ana maddesini keçi kılı ve kendir oluşturur. Keçi kılları Iğdır'daki ve çevre illerdeki Koçerler tarafından elle ve özel bir şekilde dokunup ip haline getirilir. İp haline getirilmesi için teşi denilen ve tahtadan yapılan malzemedan yararlanır. Dokunan ve kumaş haline getirilen bu ipler balya ve koni şeklinde istiflenir. Tamamen doğal olan keçi kılına herhangi bir madde katılmaz. Tamamen el emeği ve doğal yöntemlerle örülerek reşik yapımına hazır hale getirilir.

Reşiğin yapımında kullanılan diğer bir malzeme olan kendir ise kenevir denilen bir bitkiden üretilir. İplik üretiminde kullanılan kendir, insanların yüzyıllar önce kullanmaya başlayıp tüm tarih boyunca faydalandığı, diğer bitkilere göre çok dayanıklı bir bitkidir. Kendirin temel ürünü lif, kümeler halinde bükülerek sicim veya halat haline getirilir. Dayanıklı kendir halatları, tarihte özellikle denizciler kullanmıştır. Bugünlerde ise özellikle dekorasyon ve ayakkabı sektörlerinde gözde bir iplik olarak karşımıza çıkıyor.² Kendir ip haline getirildikten sonra reşiğin taban kısmında ve yanlarında kullanılır. Reşiğin astarının altında özellikle kalıbın iyi tutturulmasını ve tabandaki çivilerin ayağa zarar vermesini engeller. Kendir hafif olduğu için ayakkabının hafifliğinde önemlidir. Öte yandan kendir, reşiğin etrafını süslemede de kullanılır. Farklı renklere boyanır ve ayakkabının etrafını süslemede kullanılır. Kendir ayrıca ayakkabıya doğallık katması için müşterilerin talepleri doğrultusunda ayakkabının ipliği olarak da kullanılabilir. (Foto 1-2-3)

¹ Görsel; <https://www.google.com/search?> (Erişim Tarihi 04.03.2020)

² <https://www.haberturk.com/yasam/haber/1053561-kendir-ipinin-uretim-maratonu-40-km>. (Erişim Tarihi 11.03.2020)

(Foto. 1 Keçi kılı.)

(Foto.2 Keçi kılının örülmesi.)

(Foto. 3 Kendir.)

1.2.2. Kök Boya

Rengarenk dokular ve renkler elde etmek için doğadaki bitkilerin toz haline getirilip kaynatılmasıyla elde edilen bir boya çeşididir. Kök boyanın ne olduğu, ne gibi bitkilerden elde edildiği ve nasıl yapıldığı konusunda kendisiyle görüştüğümüz Habibe Genez kök boya için “kök boya doğadan toplanan çeşitli bitki ve bitki köklerinden yapılan doğal bir boyadır. Bitkiler toz haline getirilip kazanlarda bir süre kaynatılır. Kaynadıktan sonra yünler ve kumaşlar boyanın içine bırakılır. Bir süre bekler ve kurutulur. Bu şekilde boya yapılır. Kök boya için genellikle ıhlamur, ceviz, menengiç, hatmi çiçeği ve kırmızı kök, nar kabuğu, çeşitli bitki yaprakları kullanılır.” (KK2)

Reşiğin son ustalarından olan Mecit Emen kök boyanın özelliğine dair “kök boya doğal bitkilerden elde edilir ve hiçbir katkı maddesi içermez. Koyun yünleri ip haline getirilip boyanır ve bu renkli ipler reşiğe motif, nakış ve desen vermek için kullanılır. Kök boya doğal olduğu için insan sağlığına zarar vermez. Kök boyayla boyanmış ipler renklerini hiçbir zaman kaybetmez. Kullanıldıkça daha çok parlar ve daha güzel görünür” der. (Foto 4-5)

(Foto. 4 Boya örnekleri.)³(Foto. 5 Kök boya bitkileri)⁴

³ Görsel; <https://www.google.com/search/> (Erişim Tarihi 04.03.2020)

⁴ <https://www.haberturk.com/yasam/haber/1053561-kendir-ipinin-uretim-maratonu-40-km>. (Erişim Tarihi 11.03.2020).

1.2.3. Koyun Yününden Yapılmış İpler

İpler, reşik ayakkabısının dokusunu güzelleştiren ve reşiğe motif, desen ve nakış işlemek için kullanılan bir malzemedir. Ham maddesi koyun yünüdür. Koyun yünleri atölyelerde gerekli işlemler neticesinde ip haline getirilir. Bunlar yumak halinde kök boyalarla boyanır. Boyandıktan sonra farklı renkler elde edilir. Bu renkli ipler reşiğin süslenmesinde kullanılır. Geleneksel yöntemlerle boyanan iplerin temini oldukça zordur. Eskiye nazaran daha az yapıldığını ve üreticisinin azaldığını ifade eden Mecit Emen, ipleri göçebe Koçerlerden ve Van'ın birkaç yücüsünden temin ettiklerini belirtir. Reşiğin önemli ustalarından olan Muhammet Emen, iplerin reşiğe işlenmesini şöyle anlatır:

“Koyun yününden elde edilen ve farklı renklerde olan ipler, reşiği süslemede kullanılır. İpleri Van'ın geleneksel ayakkabısına işlerken reşiğin doğal özelliğine uygun dikiyoruz. Özellikle geleneksel motifler, desenler, nakışlar, Van'a has kültürel şeyler (Van kalesi, gölü, kedisi, adası vb.) motifleri iğne ve makine yardımıyla reşiğe dokuyoruz. Bu şekilde reşik hem güzel görünüyor hem de çok dikkat çekiyor. (KK3) (Foto. 6)

(Foto. 6 Koyunyününden yapılmış ip örnekleri.)

1.2.4. İğne, Danalya ve Çiviler

Çiviler reşiğin tabanını tutturmak için kullanılır. Çiviler toplu iğne uzunluğunda ve iğneden daha dayanıklı bir malzemedir. Reşik kalıba alındıktan sonra yarıya kadar çakılıp içe doğru burkular. Çiviler sayesinde ayakkabıya işlenen desen ve motiflerin sağa sola kayması engellenir. Reşiğe geleneksel dokuları ve Van yöresine has özellikleri vermek için kullanılan diğer önemli malzeme ise iğnelerdir. İğneler değişik kalınlıklarda, farklı uzunluklarda ve farklı şekillerde (düz,

konkav) olabilir. Reşiğe motif, nakış ve desenler iğne yardımıyla titiz ve bir o kadar da zahmetli bir şekilde işlenir. Motiflerin işlenmesinde bazen el gücü yetmeyebilir. Onun için makineyle kullanılan iğneler de kullanılabilir. Sayayı yani ayakkabının yüzünü kalıba çektikten sonra danalye adı verilen ve penseye benzeyen bir malzeme de kullanılır. Danalye, çivileri tutturmak için ayakkabının yüzünün gerilmesine yardımcı olur. Bu şekilde ayakkabı sıkı bir şekilde kalıba alınır. Danalye ayrıca motif ve desenlerin sağa sola kaymasını da engelleme gibi bir işleve sahiptir. (Foto. 7-8)

(Foto. 7 İğne örnekleri.) (Foto. 8 Çiviler ve danalye.)

1.2.5. Makas, Saya Bıçakları (Harama, Pelteko ve Sivri Uç) ve Kesim Mukavvası

Reşik yapımında kullanılan makaslar farklı boyut ve ebatlarda özelliklere sahiptirler. Bunlar reşiğin kumaşının kesiminde, nakışların işleme sırasında iplerin kesiminde, kendir ipinin kesiminde ve taban astarının düzeltilmesi aşamalarında kullanılır.

Reşiğin yapımında kullanılan diğer bir malzeme de saya bıçaklarıdır. Saya bıçakları; harama, pelteko ve sivri uç diye üçe ayrılır. Harama bıçağı, normal bıçaklardan farklı özelliktedir. 20 cm uzunluğunda ve uç kısmı çok sivri olan bir bıçaktır. Reşiğin ustalarından olan Muhammet Emen, haramanın işlevi için “Harama, reşiğe dikiş kanalları açmak için kullanılır. Sayanın yüzeyi sert olduğu için harama ile kanal açılır ve çeşitli desenler, motifler ve süs ipleri ayakkabıya işlenir.” gibi özellikler sıralar. Diğer bir bıçak olan pelteko ise aynı harama gibidir. Fakat pelteko daha çok falçataya benzer. Ucunda demirden yapılmış 10 cm uzunluğunda bir bıçak bulunur. Pelteko bıçağı, taban kesiminde kullanılır. Diğer bir bıçak olan sivri uç ise taban yapıştırıldıktan sonra tabanın tıraşlanmasında, düzeltilmesinde ve fazlalıkların alınmasında kullanılır.

Reşiğin yapımında kullanılan diğer bir malzeme de kesim mukavvasıdır. Mukavva, düz saydam ve dikdörtgen şeklindedir. Uzunluğu 50 cm’ye yakın genişliği ise 35 cm civarındadır. Mukavva, plastik malzemeden yapılmış ve esnek bir özelliğe sahiptir. Kumaş

haline getirilen keçi kılı mukavva üzerine bırakılır ve kalıbı alındıktan sonra kesim işlemi yapılır. (Foto. 9-10-11)

(Foto. 9 Makas örnekleri.)

(Foto. 10 Bıçak örnekleri.)

(Foto.11 Plastik mukavva.)

1.3. Reşik'in Yapım Aşamaları

Van'ın yöresel ayakkabısı olan reşik, geleneksel yöntemlerle ve tamamen el emeğiyle yapılan bir ayakkabıdır. Doğal malzemesi olan keçi kılı, Iğdır'daki ve yöreye yakın yerlerdeki göçerler tarafından keçi kıllarının çeşitli işlemlerden geçirilerek kumaş haline getirilmesiyle oluşur. Van'ın yaşayan kültürel mirasları arasında yer alan ve yapımında çeşitli malzemeler kullanılan reşiğin yapım süreci şu şekildedir:

1.3.1. Balyalama

Reşik yapımının ilk aşamasını balyalama oluşturur. Keçi kılları Iğdır ve bölgeye yakın çeşitli yörelerdeki Koçerler tarafından kesilip yıkandıktan sonra kurutulur. Ardından sıkı bir şekilde elle dokunup kumaş haline getirilir. Keçi kıllarının kumaş halini alması zahmetli ve zor bir işin sonucunda olur. Kıllar kilim ve halı gibi elle dokunarak yapılır. Kumaş dokunduktan sonra 30-40 cm genişliğinde yumak haline getirilir. Bu balyalar bu şekilde kesim işlemine alınır. Keçi kıllarının balyalama şekli aşağıda verilen görsellerdeki gibidir. (Foto. 12-13)

(Foto. 12 Balyalama görseli.)

(Foto.13 Balyanın açık görseli.)

1.3.2. Şablon (Kalıp Çıkarma): Kesim

Balyalar atölyede daha önceden mukavva kartonlardan yapılmış ve çeşitli numaralardan oluşturulan kalıp şablonların kumaşın üzerine bırakılarak 30 cm eninde kesilmesiyle işleme alınır. Kalıplar her yaştan insanın ayak numarasına göre üzerine numaralar yazılarak oluşturulur. Kalıplar kumaşın üst kısmına bırakılıp bir tebeşir yardımıyla çizilir ve ardından şablon kaldırılır. Sonrasında şekli çıkarılan kalıp bir makas yardımıyla kesilerek kumaştan ayrılır ve sonraki işleme alınır. Şablon çıkarma aşamaları görsellerde görüldüğü gibidir. (Foto.14-15-16)

(Foto. 14 Kalıp resmi.)

(Foto. 15 Kalıbın çizimi.)

(Foto. 16 Kalıbın kesimi.)

1.3.3. Nakış Yapma

Reşiğin kesimi yapıldıktan sonra sıra üçüncü işleme yani nakış işlemine gelir. Nakış ayakkabıya güzellik ve zarafet verir. Emen, nakış işleminde kullanılan iplere dair “Reşiğin nakışında kullanılan ipler tamamen doğaldır. Bu ipler koyun yününden yapılır. Yünler atölyelerde çeşitli işlemlerden geçtikten sonra kökboyası adı verilen ve doğal bitkilerden elde edilen boylarla boyanır ve çeşitli renlerden ipler elde edilir. Bu ipler de ayakkabıya desen verir. İpleri ayakkabıya dikmek için çeşitli uzunluk ve yapılarda özel iğneler kullanılır. Van yöresine ait ve Van’da yaşamış olan çeşitli medeniyetlerin motif (geleneksel hayat ağacı hayat güneşi, Hitit motifleri) ve desenleri, geleneksel ve modern nakışlar yapılır” (Mecit Emen, 49) gibi özellikler sıralar. Nakış işleminin tamamı neredeyse elle yapılmaktadır. Çok azı makine yardımıyla reşiğe dokunur. Nakış işlemi ve örnekleri aşağıdaki görsellerdeki gibidir. (Foto. 17-18)

(Foto. 17 Nakış İpleri)

(Foto. 18 Nakış İşlemi)

1.3.4. Astarlama

Astarlama aşamasında reşik dıştan içe doğru ters çevrilir ve özel kumaştan elde edilen bir kumaş parçasıyla reşiğin iç kısmı kaplanır. Sonrasında ayakkabının her tarafı dikilir. Böylece astar ayakkabıya sabitlenir. Muhammet Emen ile yaptığımız görüşmede Emen, astarlamanın yapılma sebebini şöyle açıklar: “Astar, kılın içerden ayağa temas etmesini engeller. Çünkü kıl ayağa temas ettiğinde ayakta kaşıntıya neden olabilir. Dolayısıyla astar içerden kılın ayağa temasını engeller ve rahat bir giyimi sağlar.” (Muhammet Emen, 35) (Foto. 19-20)

(Foto. 19 Sayanın astarsız hali.)

(Foto. 20 Sayanın astarlanması.)

1.3.5. Filota Tutturma

Filota tutturma, ayakkabının arka uç kısımlarını topuk kısmından bileğe olan kısmına kadar bir kumaş parçasıyla içten ve dıştan zikzaklar şeklinde dikme işlemidir. Filota ortalama 10 cm uzunluğunda ve 2-3 cm genişliğinde bir kumaş parçasıdır. Filotayla beraber reşik ayakkabı şeklini almaya başlar. Nitekim geleneğin yaşayan son ustalarından olan Mecit Emen, filota kısmı için “filota, ayakkabının çözülmesini engeller. Çünkü ayakkabının taban kısmı yapıştırılamadığı için filota ayakkabıyı tutar. Filotanın dikilmesinden

sonra reşik yavaş yavaş ayakkabı şeklini almaya başlıyor” der. (Foto. 21-22)

(Foto. 21 Filota tutturma.)

(Foto. 22 Filota örneği.)

1.3.6. Biye Yapıştırma

Biye yapıştırma işlemi ayakkabının üst yani ağız kısmının bir kumaş parçasıyla her yerini makine yardımıyla dikme işlemidir. Bu dikme işlemi yaklaşık olarak reşiğin ağız kısmının 2 ve 3 cm içten ve dıştan kumaşla dikilmesiyle yapılır. Biye ayakkabının ağız kısmının sökülmesini engelleme gibi bir işleve sahiptir. Biye, ayakkabının rahat giyinmesini de sağlar. Fotoğrafta görüldüğü gibi biye, çok titiz ve sabırla kumaşı reşiğe dikme aşamasıdır. (Foto. 23-24)

(Foto. 23 Biye örneği.)

Foto. 24 Biye işlemi.)

1.3.7. Kalıba Alma

Kalıba alma, sayayı yani ayakkabının yüz kısmını kalıba geçirme işlemidir. Reşiğin şekil alması için kalıp çok önemlidir. Yüz ayakkabıya geçirildikten sonra ayakkabının alt kısmının yapım işlemine geçilir. Yaklaşık olarak 3cm uzunluğundaki ve toplu iğne kalınlığındaki çiviler reşiğin taban kısmına kalıp yardımıyla yan yana çakılır. Çiviler yarıya kadar çakıldıktan sonra bir keser yardımıyla içe

doğru burkudur. Ardından ayakkabı tam şeklini alana kadar bir süre bekletilmeye alınır. Bu süre bir veya iki gün sürebilir. Ardından taban yapıştırma yani presleme işlemine geçilir. (Foto. 25-26-27)

(Foto. 25 Kalıp örneği.)

(Foto. 26 Sayanın kalıba (Foto. 27 Tabana çivi vurma.) alınması.)

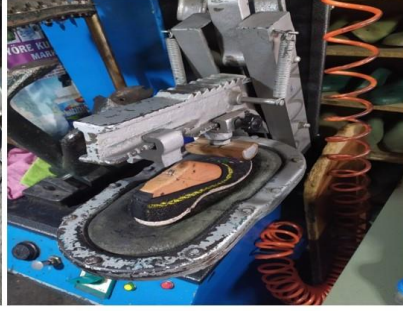
1.3.8. Taban Yapıştırma ve Presleme

Presleme, tabanı yüze tutturma işlemidir. Taban yapıştırma ayakkabının en hassas ve önemli aşamasıdır. Ayakkabı kalıpta iken ilkin sert bir mukavvadan yapılan astar tabana çeşitli yapıştırıcılar aracılığıyla yapıştırılır. Taban yapıştırıldıktan sonra çeşitli bıçaklarla taban kısmındaki fazlalıklar alınır. Ardından ayakkabının etrafı dikiş makinesiyle dikilir ve tabanı tutturmak için ayakkabı pres makinesine alınır. Pres makinesi şekilde de görüldüğü gibi ayakkabının taban kısmının tutturulmasında kullanılır. Bu aşamada ayakkabı kalıp halinde makineye alındıktan sonra bir baskı uygulanır ve ayakkabı sıkı bir şekilde tabana tutturulur. Ayakkabı bir süre (2-3 gün) pres makinesinde bekletilir. Bekleme süresi dolduktan sonra ayakkabı giyilmeye hazır hale gelir.

Reşiğin tabanı eskiden keçe ile yapılırdı. Fakat teknolojinin gelişmesiyle beraber keçeye olan talep zamanla azalmıştır. Reşiğin son ustalarından Mecit Emen, “eskiden reşiğin tabanı keçe ile yapılırdı. Zamanın değişmesiyle beraber keçe yavaş yavaş kullanımdan kalktı. Onun yerine daha modern tabanlar kullanılmaya başlandı. Dolayısıyla bizde reşiğin doğallığına zarar vermeden yeni tabanlar kullanarak reşiği bir bakıma güncelledik.” der. (Foto. 28-29)

(Foto. 28 Tabanın yapıştırılması.)

(Foto. 29 Ayakkabının pres makinesine alınması.)

1.3.9. Astarlama ve İp Geçirme

Astarlama ve ip geçirme ayakkabının en son aşamalarını oluşturur. Astarlama aşamasında ayakkabının doğal yapısına ve numarasına göre yapılmış astarlar ayakkabının iç taban kısmına geçirilir. Astar, bazen keçeden bazen de doğal olarak ayakkabının dokusuna göre yapılan bezlerden yapılır. İp geçirme aşaması ise ayakkabıya daha estetik bir görüntü vermek için ayakkabının arka ön ve yan kısımlarına geçirilmesi işlemidir. Bu sayede ayakkabı daha tatlı ve güzel bir görünüm kazanır. Öte yandan ip geçirme, ayakkabıyı ayağa daha iyi sarmaya yardımcı olur. Bileği saran ip yürümeyi kolaylaştırma gibi işlemlere de sahiptir. Bütün bu aşamalardan sonra ayakkabı tamamen giyilmeye hazır hal gelir. (Foto 30-31)

(Foto. 30 Astar örneği.)

(Foto. 31 İp Geçirme)

2. Reşik Ayakkabısının Özellikleri

Van'ın unutulmaya yüz tutmuş ve geleneğin son ustaları tarafından el emeği ve göz nuruyla yapılan yöresel ayakkabısı reşik birçok özelliğe sahiptir. Van yöresine has ayakkabı orijinal özelliklerini kaybetmeden günümüze kadar varlığını koruyarak gelmiştir. Fakat teknolojinin gelişmesi ve fabrikasyon tarzı üretimlerin artmasıyla çoğu değerde olduğu gibi kentlerin kültürel değerleri arasında yer alan el sanatları da bu gelişmelerden olumsuz etkilenmektedir. Fakat bütün bu

kültürel değişimlere rağmen yaklaşık 100 yıldır Van'ın somut ve yöresel kültürel mirası olan reşik ayakkabısı varlığını koruyarak günümüze kadar gelmiştir. Van'da 30 yılı aşkındır reşik ayakkabısı üreten Mecit Emen, reşiğin özelliklerini şöyle sıralar:

“Reşiğin malzemeleri keçi kılı ve kendirdir. Keçi kılı özel olarak dokunur. Koyunyünü ip haline getirilerek reşiğe desen vermek için kullanılır. Malzemeleri tamamen doğal ürünlerden oluşur. Doğal malzemelerden yapıldığı için mantar, ayakkabı kokusu ve çeşitli hastalıkları önler. Folklor ekiplerince yörenin has yöresel özelliğini yansıttığı için kullanılır. Doğal olduğu için ayak sağlığını koruyor. Reşiğe Van'a has özellikler ve motifler işliyoruz. Doğu Beyazıt ve Iğdır'daki Koçerler tarafından özel olarak keçi kılı ve kendirden örülüyor. Kolayca ıslanmaz ve su geçirmez bir özelliğe sahiptir. Doğal malzemelerden yapıldığı için uzun ömürlü bir ayakkabıdır. İnsan sağlığına çok faydalıdır. Hafif olduğu için uzun yürüyüşlerde insana kolaylık sağlıyor. Akrep vb. gibi zararlı hayvanlar kolay kolay reşiğin olduğu yerlere yaklaşmaz.”

Mecit Emen'in yanında yetişen ve reşiğin ustalarından olan Muhammet Emen, reşik ayakkabıların özellikleri için “Van'ın somut kültürel bir değeridir. Yöre insanının giydiği bir ayakkabıdır. Anti bakteriyeldir ve mikrop tutmaz. Yapılış şekli kilim ve halı gibidir; elle örülüyor.” (KK3) gibi ifadelerde bulundu.

Sonuç

İnsanlık yaşamının bütün evrelerine tanıklık etmiş Anadolu toprakları çok zengin bir tarihe ve kültürel mirasa sahiptir. Bu mirası korumaya yönelik çalışmalar UNESCO'nun kültür varlıklarını korumaya yönelik attığı adımlar neticesinde önem arz etmiştir. Bu çalışmalar Somut olmayan kültürel miras başlığı adı altında ele alınmıştır. Somut olmayan kültürel miras” terimi, “somut kültürel miras” çalışmalarının doğal bir sonucu olarak kısa adı UNESCO olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu'nun “kültür varlıklarının korunması” için yürüttüğü programlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Somut olmayan kültürel miras ise yeryüzünde yaşayan toplulukların, kabilelerin, grupların ve kimi durumda ve zamanda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak kabul ettikleri uygulama ve ritüeller, temsiller, anlatımlar, bilgi ve beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve bununla birlikte kültürel mekânlar anlamına gelmektedir. Somut olmayan kültürel miras kavramının içerisinde; toplumların gelenekleri, görenekleri, destanları, efsaneleri, atasözleri, gösteri sanatlarını, çeşitli ritüelleri, el sanatları vb. gibi daha birçok değer yer alır. Bu değerlerden olan geleneksel el sanatları ayrı bir önem

arz eder. Çalışmamızın mahiyetini ise Van'ın geleneksel ayakkabısı olan reşik (ayakkabı) oluşturur. Bu bağlamda Van'ın yöresel ve kültürel bir ürünü olan reşik ayakkabısının yapılışı, ustaları ve geleneğin bugünkü durumu ele alınmıştır.

Geçmişte insanların en temel ihtiyaçlarından olan ayakkabı, insanların ayaklarını dış etkenlerden korumak için ürettikleri bir araçtı. Ayakkabı değişen çağ ve koşullara bağlı olarak zamanla farklı işlevlerde de kullanılmıştır. Nitekim zamanla el sanatlarının önemli bir dalı haline gelmiştir. Geçmişte Anadolu'nun çoğu yöresinde el yapımı ayakkabılar üretilmiş ancak teknolojinin gelişmesi, fabrikasyon türü üretimlerin artması, moda algısının değişmesi vb. gibi nedenlerle çoğu kültürel değer yok olduğu gibi geleneksel el yapımı ayakkabıcılık kültürü de bu gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. Bu gelişmelerden Van'da üretilen ve Van'ın yöresel ayakkabısı olan reşik de olumsuz etkilenmiştir. Reşik, geçmişte hem yaz hem de kış aylarında yöre insanı tarafından kullanılmıştır. Ham maddesi olan keçi kılından yapıldığı için kış aylarında tercih edilirdi. Çünkü keçi kılı su geçirmediği için ayağı sıcak tutma özelliğine sahiptir. Yaz aylarında ise ayağı serin tuttuğu için tercih edilirdi. Teknolojinin gelişmesiyle yeni ayakkabı modelleri üretilmiş ve zamanla reşik kullanımı azalmıştır. Bu da reşik üretimini nerdeyse yok etme derecesine getirmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen reşik hala yöre insanı tarafından tercih edilmektedir. Reşiğin imalatı ve satışı genellikle sipariş üzerine yapılır. Özellikle Van yöresindeki folklor ekipleri ve kültürel faaliyetlerde reşiğin tercih edildiği bilinir. Bunun yanında reşiğin ününü duyan yurt içinde ve yurt dışında yaşayan sporcuların, sanatçıların da reşiğe ilgi duyup aldıkları bilinmekte.

Van'da reşiğin yapımı ve yöre insanı tarafından ne zaman kullanıldığı tam bilinmemekle beraber, reşik ustası Mecit Emen'in dediğine göre geçmişi 600 yıl öncesine kadar dayanır. Tamamen doğal malzemelerden yapılan reşiğin hammaddesini keçi kılı oluşturur. Keçi kılıları, Iğdır ve çevre illerdeki Koçerlerin yoğun emekleri sonucu kumaş haline getirip Van'da bulunan ustaya göndermeleri sonucu reşik ayakkabısına dönüşür. Reşiğin yapımı diğer ayakkabalara nazaran çok emek isteyen bir iştir. Çünkü tamamen doğal malzemelerden ve el emeği ile yapılır. Her aşaması titizlikle yapılır ve uzun zaman alır. Reşiğin süslenmesinde, motif, desen, nakış ve Van yöresine has geleneksel özellikleri işlemek için koyun yünlerinden yapılan ve doğal olarak üretilen kök boyayla boyanan ipler usta eller yardımıyla reşiğe işlenir. Reşiğin son ustalarından olan Mecit Emen, reşiğin hammaddesini bulma konusunda sıkıntı çektiklerini belirtir. Öte yandan yapımının maliyetli ve çok zaman alması reşiğe olan talebi azalttığını belirtir. Van'ın kültürel bir mirası olan reşik üretimine gerekli

mercilerce destek verilmediğini belirten Emen, bu somut mirası kendi çabalarıyla yaşatmaya çalıştıklarını belirtir. Van'da sadece birkaç ustanın elinde hayat bulan reşik, koruma altına alınmazsa ve bu kültürel dokuyu sürdüren ustalar yetişmezse bu sanat yok olup gidecektir. Çünkü yaptığımız araştırmalara göre reşiğin en büyük temsilcisi konumundaki kişi küçük atölyesinde yaklaşık 30 yılı aşkındır reşik üreten tek kişi Mecit Emen'dir. Usta çırak ilişki içerisinde yetişen tek kişi ise yanında çalışan Muhammet Emen'dir. Yine aynı yerde çalışan diğer bir kişi de Ahmet ustadır. Bunların dışında reşik yapan usta nerdeyse yoktur.

Van'ın unutulmaya yüz tutmuş ve sadece birkaç ustanın elinde hayat bulan reşik yapımının sürdürülebilmesinin önündeki en büyük engel, çırak bulamama, ürün hammaddesi bulma sıkıntısı, reşiği pazarlama ve gerekli desteklerin alınmamasıdır. Reşiği günümüzde daha çok halk oyunları ekipleri kullanır. Bunun yanında hediyeelik eşya, süs aracı olarak da kullanıldığı görülür. Halk kesimden eskiye nazaran çok az kişinin kullandığı görülür. Reşiğin kültürel bir unsur olarak yaşatılması için gerekli desteklerin ve pazarlama olanaklarının geliştirilmesi gerekir. Türk kültürünün önemli sanatlarından olan geleneksel reşik ayakkabıcılığının sürdürülebilmesi ve gelecek nesillere miras olarak bırakılabilmesi için her şeyden önce bu kültürü yaşatan ustalara gerekli yardımların yapılması gerekir. Çünkü şu an sadece birkaç ustanın elinden hayat bulan reşik eğer bu ustalara gerekli yardımlar yapılmazsa çoğu kültürel değer gibi reşik yapımı da unutulacaktır. Devlet kademelerindeki gerekli birimlerce reşik yapımına her konuda destek sağlanmalı ve çırak yetiştirilmesi için ustalara gerekli üretim ortamları sağlanmalıdır. Öte yandan üniversitelerin ilgili bölümleri ve halk eğitim merkezlerinde reşik yapımı ve kültürü ile ilgili gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Özellikle halk eğitim merkezlerinde reşik yapımına yönelik kursların açılması önemlidir. Kültürel değerlerin ve reşiğin önemine dair halk bilinçlendirilmelidir. Gerek yerel gerekse ulusal medyada reşiğin tanıtılması ve yaşatılması için çeşitli haberlerin yapılması gerekir. Reşiğin ana maddesi olan keçi kılının da üreticisi ve bu işi meslek olarak yapan insan sayısı da azalmış bulunmakta. Nitekim reşik ustası Mecit ustayla yaptığımız görüşmede usta, eskiden keçi kollarının yapılmış hallerine kolay ulaştıklarını fakat günümüzde bu işi yapan insanların da azaldığına dikkat çekti. Bütün bunlardan hareketle reşik sanatının sürdürülmesi ve gelecek nesillere kültürel bir miras olarak bırakılması için bu geleneksel el sanatının her kesime tanıtılmasına ve geleneği sürdüren ustaların yetiştirilmesine bağlıdır.

Kaynakça

- Aktan, C. C ve Tutar, H. (2007). Bir Sosyal Sabit Sermaye Olarak Kültür, *Pazarlama ve İletişim Kültürü Dergisi*, 6 (20), 1-11.
- Artun, A. (2015). *Türk Halkbilimi*. (13. Baskı). Adana: Karahan Kitapevi.
- Can, M. (2009). *Kültürel Miras ve Müzecilik*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çakır, C. Ş. (2010). *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güzel, E. ve Oskay, N. (2017). Van Gölü Havzasında Geleneksel Ayakkabıcılık: Reşik ve Harik (Herik). *Turkish Studies*, 12 (26), 267-282.
- Kutlu, M. M. (2009). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasında Eğitime Yönelik İlk Adım: Halk Kültürü Dersi. *Millî Folklor Dergisi*, 82, 13-18.
- Oğuz, M. Ö. (2007). UNESCO, Kültür ve Türkiye. *Millî Folklor Dergisi*, Ankara, 73, 5-11.
- Oğuz, M. Ö. (2009). Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültürel İfade Çeşitliliği. *Millî Folklor Dergisi*, 82, 5-12.
- Oğuz, M. Ö. (2018). *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Sökmen, S. ve Balkanal, Z. (2018). Bitlis'te geleneksel Ayakkabıcılık: "Harik" ve Son Usta Haydar Yılmaz. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (1), 383-400.
- <https://www.haberturk.com/yasam/haber/1053561-kendir-ipinin-uretim-maratonu-40-km>. Erişim: 11.03.2020.
- Görsel; <https://www.google.com/search?> Erişim: 05.03.2020
- Görsel; <https://www.google.com/search?> Erişim: 04.03.2020.

Sözlü Görüşmeler

- KK1: Mecit Emen, 1971 doğumlu, ilkokul mezunu, ayakkabı ustası.
- KK3: Muhammet Emen, 1985 doğumlu, ortaokul mezunu, ayakkabı ustası.
- KK4: Mehmet Emin Turan, 1980 doğumlu, üniversite mezunu, fotoğrafçı.
- KK5: Nimetullah Süsan, 1952 doğumlu, lise mezunu, esnaf.
- KK6: Erkan Çelenk, 1984 doğumlu, üniversite mezunu, kitapçı.
- KK7: Kaniye Karatekin, 1946 doğumlu, okuma-yazması yok, ev hanımı.
- KK2: Habibe Genez, 1959 doğumlu, okuma-yazması yok ev hanımı.
- KK8: Lezgin Oruç, 1982 doğumlu, lise mezunu, kuaför.
- KK9: Ahmet Özdemir, 1975 doğumlu, ilkokul mezunu, ayakkabı ustası.

